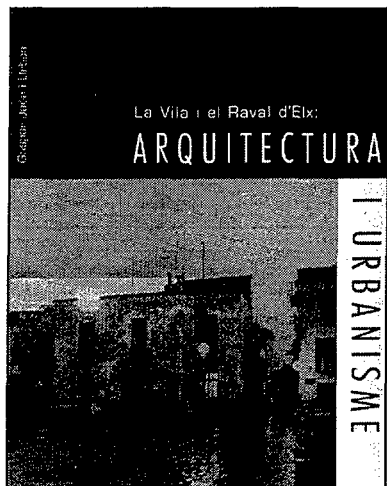


Gaspar JAÉN I URBAN, *La Vila i el Raval d'Elx: arquitectura i urbanisme*, Institut de Cultura Juan Gil-Albert, Alacant, 1999.



Ens hem d'enfrontar a aquest llibre, segona part publicada de l'extensa guia (4 volums) que l'arquitecte Gaspar Jaén ha dedicat a l'arquitectura i urbanisme de la ciutat d'Elx, amb la virtut que millor el defineix: una intencionada sinceritat, no exempta d' emotivitat, que és la mateixa amb què està tractada tota l'obra sencera, des del seu primer volum, que va editar el COACV l'any 1989 sota el seu nom genèric.¹ Encara que ambdues edicions formen part d'un mateix cos, aquesta darrera ha significat un trencament inevitable de la unitat editorial que es desitjable en tots els volums d'una obra d'aquesta mena. Malgrat la discontinuïtat en l'estil de maquetació, esdevé un llibre d'utilització més àgil en fer servir només una llengua vehicular, la que era pròpia, sense duplicitat de textos i peus d'imatges.

A partir d'una completa bibliografia general, l'autor segueix en *La Vila i el Raval d'Elx...*,

el model estructural que iniciava en el primer volum. Cada zona ve precedida per una breu aproximació històrica al barri, a partir de la qual articula els seus edificis i espais urbans remarcables en unes fitxes pràctiques, que no són una simple reproducció d'un recull d'informació variada sobre la seua denominació, situació, autor, època, utilització, dades jurídiques, descripció, context i tipologia. Aquestes fitxes van acompanyades per documentació gràfica, com són plànols i fotografies, en gran quantitat en els casos rellevants de l'Alcàsser de la Senyoria, la Casa Consistorial, la Calaforra, i la Basílica. Cada una d'elles aporta la seua pròpia cronologia, la bibliografia i documentació particular a què es refereix, unes curioses notes crítiques i descriptives sobre l'opinió de diversos autors, entre les quals ens sorprén l'encertada inclusió d'un precís poema del mateix autor sobre l'arquitectura de Santa Maria, pertanyent al seu poemari *La Festa*, i un valuós fragment d'un conte del seu llibre inèdit *Port d'Elx*. Tot açò sota l'atenta mirada d'un arquitecte que mostra la seua positura des d'opinions sinceres, únic mitjà per a trobar un rigor que no exclou la càrrega afectiva envers Elx.

Quan vaig descobrir l'edició del primer volum de la *Guia...*, al començament dels meus passos universitaris pel campus de Sant Vicent del Raspeig, durant els quals m'agradava fugir de tant en tant al petit cor elxà que bategava a la biblioteca de l'Escola Politècnica per la força de la *Festa d'Elx*, de F. Massip, i la d'A. Castillejos i G. Jaén, que són la mateixa, i són distintes, vaig sentir l'estranya certesa d'estar allunyat d'una obra que em concernia. Aclaresc que distanciat en el temps, no físicament perquè el llibre estava davant meu, i els dos érem a Alacant; els edificis i els enclavaments urbanístics, per descomptat, a Elx; i el dubte, en

¹ Gaspar JAÉN I URBAN, *Guia de l'arquitectura i l'urbanisme de la ciutat d'Elx*, Ed. Col·legi Oficial d'Arquitectes de la Comunitat Valenciana, en

col·laboració amb la Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, i l'Ajuntament d'Elx, Alacant, 1989.

el temps: seguia vigent el 1996, em preguntava, una obra escrita entre el 1977 i el 1983, i publicada parcialment al 1989. Ara reconec que mai vaig fer una lectura convencional del llibre perquè mai me'l vaig portar a casa. El preferia com a eventual refugi dels excessos universitaris. Així, no solia seguir l'itinerari de l'autor i fullejava sense premeditació, sense la constància que havia d'haver-me exigít: la setmana passada la Torre dels Ressemblanc, ahir el Molí del Real. Potser —vaig pensar— haguera estat encertada una convenient actualització de les pàgines originals: ni la Torre dels Ressemblanc ni el Molí del Real eren ja els que va descriure a inicis dels vuitanta el jove arquitecte Jaén, a qui no coneixia personalment però sabia, gràcies a la professora Emília Barrachina, dels seus versos assotats pel pas del temps. Devia ser també aquest el propòsit últim en la seua obra no poètica?

L'any 2000, el bateig del segon volum de la *Guia...*, *La Vila i el Raval d'Elx: arquitectura i urbanisme*, a la capella possible d'*Ali i Truc*, fou la feliç consecució de les respostes a les meues innocents preguntes. El llibre a les meues mans va ser la clau de la recòndita porta que tanca la meua memòria i que es va obrir de colp en una de les cases amagades a la pàgina 452, en una vesprada de la meua infantesa. A l'eixida del col·legi, que ocupava l'antic hort de Bacora, de camí a ma casa, més enllà del Pont de la Maredeu, acompanyava el meu amic *Esteban* fins a la seua, prop de la plaça del Raval, al carrer de Lluís Vives: Vaig entrar, doncs, en més d'una ocasió i, mai abans, fins la vesprada en què vaig entrar per primera vegada en aquest llibre, vaig saber que aquella vella casa tenia arcs gòtics. En la infantesa haguera estat una informació perduda després de la curiositat inicial, avui que no existeixen, perquè la majoria de les cases que arreplegaren la sàvia tradició de la construcció popular d'arrels àrabs han desaparegut, haguera volgut tornar amb els ulls ensinistrats pel coneixement. Ara ja formen part de tantes altres ruïnes elxanes de la desmemòria.

Així, podem afirmar que no és un trajecte fàcil el que ens proposa Gaspar Jaén des de la Vila al Raval. Si recorreguera de nou els carrers pels quals vaig passar de xiquet, no trobaria cap dels edificis que mostren les fotografies d'aquest volum perquè segurament no els recordaria: no recorde la casa del meu amic, a excepció del gran portal d'entrada i el balcó que hi havia dalt. No trobe rastre de la gran finestra a la planta baixa ni de la petita finestra al pis, adornada possiblement amb reixa en pit de colom, que sí va atraure la meua mirada en altres llocs. Tampoc el xiquet que vaig ser podria comprar llepolies al quiosc de Toni, substituït per una horrible edificació, que imita la Llongeta de l'antic Ajuntament de la Universitat de Sant Joan en la seua pretensió de donar-hi continuïtat estètica. I no els recorde, ni puc descobrir-los o admirar-me'ls perquè avui no existeixen, convertit el Raval, després de l'agreuament de la seua decadència en els vuitanta, en un «suburbi de la ciutat», en paraules de Jaén. Ni ho faran les generacions vinents.

Ara ja no estic tan lluny dels horts de palmeres del primer volum, ni del barri del Salvador i el Raval de Santa Teresa que són els pròxims llocs on l'arquitecte il·licità ens portarà. Aquesta és la importància de l'obra de Gaspar Jaén i la raó de no haver-la ampliat o actualitzat: haver esdevingut un testimoni fidel, el retrat d'una ciutat en una època esperançadora —malgrat la destrucció aleshores recent del barri dels Filadors, l'empremta del qual apareix marcada en aquesta Vila impresa—, una època, deia, en què alguns joves il·licitans lluitaven amb les paraules o l'art per la defensa del nostre patrimoni històric, i creien en la recuperació de la memòria comuna. Que ens aplegue als nens que ja no som i volem saber, i també als joves incògnits del nou segle, és la prova que l'obra es manté viva al llarg del temps.

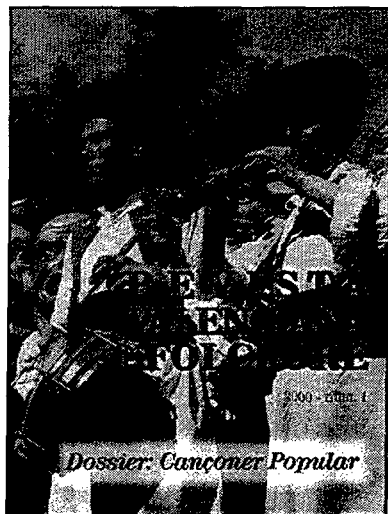
La Vila i el Raval d'Elx..., és una obra per a il·licitans sentimentals, i no solament. La força

de la seua erudició, intuïda en una metòdica investigació preliminar, el converteix des de la seua aparició en una eina de gran utilitat, una referència inevitable per als professionals que fan arquitectura a Elx, ja que els situa en la realitat urbana en la qual treballen. He estat testimoni – i part – de l'interés estudiantil per aquest volum, l'anterior i pels dos que resten inèdits, esperem que per poc temps encara, si bé poden ser consultats a la biblioteca del Col·legi d'Arquitectes d'Alacant. I, sabent que sona ingènuament, no estaria de més fer una recomanació ara que un pirata del mar Egeu ha abordat la Biblioteca Nacional: el segon volum, com tota la *Guia*, és un exemple del rigor amb què hem d'afrontar qualsevol tipus de treball d'investigació.

Joan Castaño confirmava en la ressenya del primer volum que la ciutat ja no era la mateixa deu anys després de l'escriptura de la *Guia d'arquitectura i urbanisme de la ciutat Elx*². Vint anys després, els carrers i les seues cases contingudes en aquesta obra constitueixen un paisatge llunyà, quasi de ficció, que és el territori que va ser i va poder ser. M'agradaria pensar que no han succeït ni la destrucció ni l'oblit del patrimoni cultural heretat d'uns avantpassats que van saber mantenir-lo i transmetre'l, que encara pot existir en la meua imaginació aquell poble que no vaig viure. Gaspar Jaén ens torna a oferir el fragment d'un temps passat, l'arma que ens permet deixar oberta la porta de la memòria, que ens recupera l'arquitectura i l'urbanisme que va existir una vegada en la Vila i el Raval d'Elx.

Josep F. CÁMARA

Revista Valenciana de Folclore, 1 (2000),
Associació d'Estudis Folclòrics Grup Alacant,
Alacant.



No és gens fàcil trobar, en els nostres dies, estudiosos que dediquen temps i esforç a intentar conèixer els costums dels seus avantpassats, la manera de viure de la gent amb la qual conviu o ha conviscut: com cantaven, com celebraven les festes, amb quins jocs es divertien o quins eren els oficis a què es dedicava la comunitat preindustrial. La tradició valenciana no és massa generosa en investigacions ni publicacions d'aquesta mena i les aportacions que s'han donat al llarg dels anys ni han estat ben valorades, ni han tingut la continuïtat que molts haguérem desitjat. És d'agrair, doncs, que es constitueixen grups com l'Associació d'Estudis Folclòrics Grup Alacant que aposten directament per aquesta línia d'investigació i que treballen per recuperar el folclore valencià, de vegades tan menystingut. Aquest grup d'investigadors, encuriós i interessats per la cultura del poble valencià, ha fet possible la *Revista Valenciana de Folclore (RVF)*, una publicació periòdica que reflecteix la constància i dedicació amb què ha estat realitzada i que ja reïx pels seus mèrits.

² JOAN CASTAÑO I GARCIA, «Guia de l'arquitectura i l'urbanisme de la ciutat d'Elx», *La Rella*, 8 (1989), 109-111.

Aquesta revista, que premeditadament es distància formalment de les línies de recerca més específiques que es desenvolupen en alguns àmbits universitaris (com per exemple, l'etnografia, l'antropologia, l'etnolingüística, etc.), vol contribuir, d'una banda, a reprendre uns estudis tradicionals que havien estat marginats i gairebé limitats a donar-se a conèixer en revistes de festes o en publicacions de caire local i de difusió molt restringida; i, d'una altra, vol reivindicar la pròpia tradició de recerca del folclore en el seu sentit més clàssic. Tots dos aspectes d'especial importància per al coneixement i la supervivència de qualsevol cultura.

No pensem, però, que la necessària tasca duta a terme per aquest col·lectiu d'Alacant comença amb la publicació d'aquest primer número de la *RVF*. En absolut, aquesta Associació d'Estudis Folclòrics es fundà fa vuit anys (1993) i a hores d'ara compta amb dues publicacions anteriors que ratifiquen la professionalitat i el rigor científic d'uns estudiosos que van consolidant unes línies d'investigació concretes i uns mètodes de treball eficients. La primera publicació apareix el 1996 i són les *Actes de les I i II Jornades "Jaume II". Cultura popular i tradicional valenciana* (1995-1996), la segona, és el volum *Miscel·lània* (1993-1999). *Cultura popular i tradicional valenciana* (1999), que aplega un nombre d'articles major al de les *Actes*. Apareix, enguany, la *Revista Valenciana de Folclore*, amb data de 2000 i amb la intenció de mantenir una periodicitat anual. Aquesta darrera obra presenta algunes novetats respecte a les publicacions a què acabem de fer referència, la més significativa és el seu caràcter "supracomarcal"; és a dir, la revista pretén proporcionar un espai adequat per als estudis de totes les comarques valencianes, ja siguin catalanoparlants o castellanoparlants. Aquesta decisió, que demostra un desig d'integrar totes les comarques del País Valencià, justifica la presència d'articles escrits també en castellà, ja sia perquè la temàtica de l'estudi se centra en zones valencianes

històricament castellanoparlants, ja sia per l'origen de l'autor. Aquest tarannà obert geogràficament i lingüísticament es plasma en el mateix títol de la revista i, a més, s'entrelliga amb l'objectiu del Grup Alacant de fer d'aquesta capçalera un referent per a tots aquells estudiosos interessats en el folclore valencià.

Altament, no deixa de produir una gran satisfacció el fet que siga Alacant el centre des d'on naix aquesta proposta de recerca, i més si pensem que les investigacions actuals sobre qüestions relacionades amb la tradició i la cultura populars es vehiculen majoritàriament des de València i, a més, des de camps com l'etnografia, l'antropologia o la sociologia. Esperem que la continuïtat d'aquesta publicació es pugui consolidar i, des d'ací, volem encoratjar altres institucions, públiques o privades, i altres persones interessades en la nostra tradició, per a fer d'Alacant un focus cultural valencià a tenir en compte. Una ciutat que actue com a eix vertebrador de les comarques més meridional, que s'hi implique i comence a participar més activament en el redreçament i la difusió del nostre patrimoni cultural, coordinant esforços amb altres comarques i poblacions veïnes per revisar el sud del nostre àmbit cultural històric.

Si ens centrem ara en el contingut de la *RVF*, hem de començar distingint una estructura ben definida, formada per un dossier central, dedicat en aquest cas al Cançoner popular, que esdevé el nucli temàtic de la publicació i, com a tal, en constitueix el gruix. La revista es completa amb una sèrie de seccions en les quals s'agrupen la resta d'articles, entre les quals destaquen "Festivitats", "Balls i danses", "Indumentària" o "Tradicions i costums".

D'altra banda, és digna de menció l'alternança de nombroses il·lustracions que acompanyen i fan més entenedors els articles d'investigació. Aquest recurs gràfic és realment necessari en articles com ara el de "La indumentària tradicional dels segles XVIII i XIX

en la festa de les Fogueres de Sant Joan" de Miquel-Àngel Flores i Abat per a saber de quines peces de roba ens parla, ja que sovint no es coneixen a hores d'ara ni es poden trobar fàcilment. Aquests dibuixos i fotografies, però, són sempre recomanables, ja que permeten recuperar alhora una memòria visual de gran importància per al coneixement del nostre passat i de la tradició dels valencians i, en el cas concret d'aquest article, dels alacantins. Algunes ens documenten sobre instruments tradicionals, altres ens mostren oficis i activitats pròpies de les nostres comarques. Així veiem pescadors, palmerers o llauradors ocupats en les faenes de batre o esporgar. Les més, però, ens permeten veure el poble en festes: els folls de Biar, dansadores a la Plaça de Bous d'Alacant i d'altres localitats o les processons de Crevillent.

Aquesta mateixa reflexió resulta també pertinent per a valorar la incorporació de diferents partitures que ofereixen, sobretot, el dossier central dedicat al Cançoner popular i alguns articles inclosos en les seccions de "Música popular" i "Balls i danses". No cal insistir en la importància que tenen en aquest tema la recuperació tan de les lletres com de les músiques de les cançons que ens han anat acompanyant des de xiquets i aquelles que han fet ballar els nostres avis i pares en les festes populars. Com es pot apreciar, aquesta recerca del nostre passat, lluny de resultar anacrònica i desfasada en el nou mil·lenni virtual, té una aplicació immediata en les celebracions dels nostres pobles per tal de recuperar els orígens de la nostra festa sense haver de recórrer a *pastitx* sense sentit.

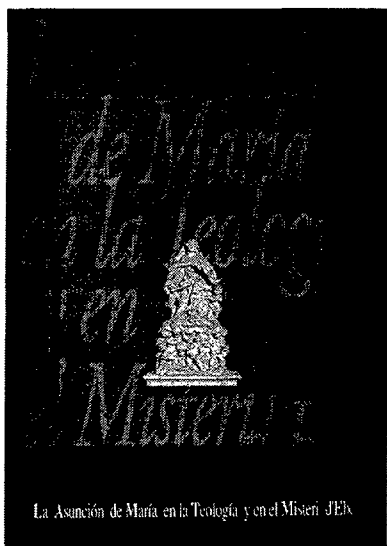
Un altre mèrit d'aquesta revista és el fet de publicar no solament articles originals, sinó també estudis i articles dispersos per revistes o llibrets de festes locals i d'anys anteriors que, d'una altra manera, serien força difícils d'aconseguir i de poder consultar. Amb aquest mètode, la *RVF* posa a l'abast material passat i n'ofereix de nou, la qual cosa contribueix a

elaborar una necessària bibliografia sobre estudis de cultura popular i tradicional valenciana. En aquest sentit, seria interessant incorporar un nou apartat dedicat a donar notícia de les novetats editorials que van apareixent relacionades amb la recerca i l'estudi del folclore valencià.

Comptat i debatut, aquesta *Revista Valenciana de Folclore* esdevé una aportació necessària, dins un panorama cultural mancat d'interès per les qüestions de caire popular, i palesa un gran nivell de treball i de dedicació rigorosa d'un grup d'estudiosos que funcionen des d'Alacant i es projecten a tota la cultura catalana. Confiem, doncs, en la seua consolidació i desitgem que actue d'esperó per a altres iniciatives.

Anna ESTEVE

Francisco CONESA FERRER; Fernando RODRÍGUEZ TRIVES; (eds.), *La Asunción de María en la Teología y en el Misterio de Elche*, Patronat del Misteri d'Elx, Elx, 2000.



El Patronat del Misteri ha iniciat, pel que sembla, una línia de publicacions sobre la Festa, amb aquest llibre del qual són coeditors Francisco Conesa Ferrer i Fernando Rodríguez Trives. Es tracta d'un recull d'assajos (quasi tots de contingut teològic) que tracten diversos aspectes doctrinals, dogmàtics i antropològics, que es poden contemplar al voltant del fet religiós de l'Assumpció de Maria en el context de celebració i culte que és la Festa d'Elx.

No hem de perdre de vista que l'Assumpció té la categoria de dogma des de la definició que en va fer Pius XII el 1950, una data encara pròxima a nosaltres. De fet és aquest el darrer dogma proclamat com a tal per l'Església Catòlica, i atés que està referit a Maria i a la seua ubicació dins l'esquema de salvació del cristianisme, el seu suport teològic tingué una gran importància de cara a la pròpia definició. Ací se'ns ofereix un conjunt d'aportacions que, gràcies al treball dels editors, podem dir que

situen bastant encertadament el tema quant al desenvolupament dels diferents discursos possibles i complementaris, escrits per entesos en la matèria, alguns dels quals són teòlegs amb responsabilitats docents a la pròpia diòcesi d'Oriola. Es tracta de dibuixar les relacions entre el propi contingut dogmàtic de l'Assumpció, la seua fonamentació en la revelació divina expressada en els Escripures i en la tradició sapiencial de la pròpia església, i la seua connexió amb el fet religiós, popular, cívic i festiu de la Festa, del qual el text de la Consueta és el testimoni cabdal.

Hi ha una primera secció que estudia pròpiament el dogma assumpcionista, i en la qual destaca el treball de Ramon Sáez González, que fa un rigorós treball d'anàlisi exeegètica d'un dels textos bíblics en què es fonamenta aquest dogma, en concret el conegut passatge de l'Apocalipsi de l'enfrontament entre la dona i la bèstia. En la mateixa secció hi ha l'aportació de Gonzalo Aranda, que consisteix en una exploració molt instructiva sobre el tractament de l'Assumpció de Maria en els diferents apòcrifs, que són pròpiament la font literària del trànsit de Maria hem de tenir en compte que el Nou Testament no hi fa cap referència. De fet aquests apòcrifs (els antics escrits sobre la vida de Jesús o de Maria, textos no canònics) el que volen és construir un *relat*, una narració sobre aquest trànsit o pas d'aquest món a l'altre de la Mare de Déu. També cal esmentar l'article de Fernando Rodríguez Trives, que fa un discurs teològic molt substancios sobre la concepció i el sentit transcendent del cos humà que revela l'Assumpció, reflexió a la qual potser li ha faltat emmarcar-se de manera més detallada en el context cultural contemporani.

La segona secció tracta el propi fet de la definició dogmàtica i cal assenyalar el treball de José Carlos Sampedro que ens endinsa en l'arquitectura argumentativa de la *Munificentissimus Deus*, document pontifici en què es fa

la proclamació de l'Assumpció de Maria. Sampedro hi exposa també les diverses opinions i posicionaments dels pensadors cristians al voltant del tema durant els anys anteriors i immediats a la definició per part de Pius XII. Hem de tenir en compte que l'Assumpció, com a atribut i privilegi de Maria quant a Mare de Déu, deriva d'un altre atribut, també definit dogmàticament en la contemporaneïtat (1854) i que és la seua concepció com a ésser lliure de tot pecat. Tant la Concepció Immaculada com l'Assumpció són dues figures doctrinals, devocionals i icòniques (plàstiques) amb una llarga tradició en la vida de les esglésies cristianes (per exemple, el mateix Misteri d'Elx), però la seua formulació tardana com a *dogmes* s'ha de situar en la manca de fonament explícit en la Bíblia i en les diverses discussions teològiques subjacents al si de l'església entre partidaris i contraris.

La tercera secció està dedicada a la teologia possible a partir del Misteri i pot ser ací on trobem les aportacions més valuoses pel fet que els discursos que se'ns presenten prenen com a objecte d'estudi el text de la Consueta i l'acció litúrgica i dramàtica que se'n deriva. I això és el que fa Francisco Conesa, que fixant-se en algunes frases o expressions, desenvolupa els diversos continguts d'autèntic coneixement cristià, coincidents de vegades amb els exposats pels altres autors d'aquesta publicació, però que ací brollen de les mateixes paraules del guió dramàtic, amb la qual cosa descobreix la riquesa simbòlica i de sentit d'aquest text, que s'evidencia com un autèntic tractat teològic.

Gonzalo Gironés, que ja publicà als anys setanta un interessant estudi (*Los orígenes del Misterio de Elche*) en què rastrejava els precedents literaris de la Festa en els apòcrifs, intervé també en aquesta secció. El seu article, malgrat les bones intencions que l'animen, per exemple en la seua proposta (la primera volta que la trobe per escrit) de trencar la tradició que

impedeix a les dones participar de la representació de la Festa, cau en tòpics històrics i geogràfics que s'adiuen poc amb el caràcter rigorós d'aquesta publicació i que aproximen el seu escrit als també tòpics discursos d'exaltació festera (ell, per si de cas, avisa amb el títol del seu treball: *El Misterio en el camino del dogma. Cuarteto Simbólico*).

L'aportació de Vicente Sáez considerem que és de les més valuoses, pel fet que aborda la delicada qüestió de les implicacions antropològiques que es deriven del dogma assumpcionista.

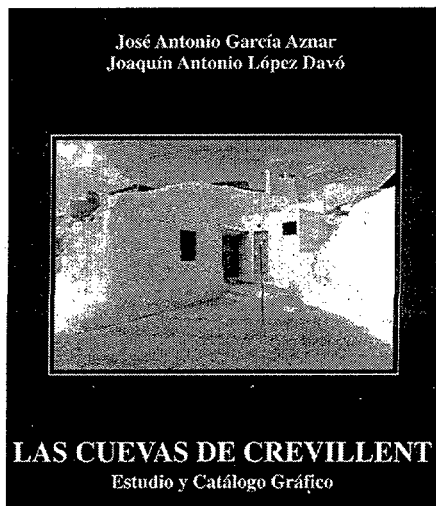
Així, el sentit de les realitats humanes de vida i de mort, de cos i d'ànima, són exposades des de la llum que projecta sobre aquestes la veritat cristiana que Santa Maria ha estat *assumpta* en cos i ànima a la vida veritable, i tot això documentat amb el suport d'una sèrie d'expressions del drama litúrgic il·licità. Vicente Sáez fa ús d'una claredat expositiva unida a una prosa fluïda i precisa i a uns arguments ben documentats que no amaguen una personal proximitat emocional. Una emoció que es fa molt present en l'article de Manuel Rodríguez Macià, qui, a partir de la pregnància auràtica que per a tot fill d'Elx té l'escena de la coronació (aqueix moment de culminació que manifesta la plenitud còsmica d'allò creat) elabora un discurs sobre la reialesa de Maria, i els diversos significats que l'acompanyen. Finalment el jesuïta Luis M. Mendizábal fa una pedagogia espiritual sobre el Misteri, el sentit del qual s'acompleix en una participació autènticament vivencial, sacramental, tant del públic com dels actors. Aquesta manera de participar és, crec, la més profunda i autèntica de la nostra tradició, i les diferents lectures o aproximacions possibles (curiositat històrica, fenomen cultural, estudi erudit, etc.), tan publicidades darrerament, i més ara amb la declaració de Patrimoni de la Humanitat per la Unesco) són ben legítimes i desitjables, però haurien de predisposar a la vivència pregon a global de la Festa.

El llibre es tanca amb un molt útil recull de publicacions relacionades amb el Misteri, feta per Joan Castaño.

La validesa del llibre està fora de dubte, tant per a les persones interessades en teologia i cultura religiosa com per a aquelles que estudien i estimen el Misteri d'Elx. Ara bé, els textos estan tots escrits en castellà (els dels autors clergues) llevat del signat per l'únic autor no tonsurat, Rodríguez Macià. Aquest detall no és irrellevant, i demostra que l'església valenciana, i en particular la de la diòcesi, compta amb un clergat culte que desconeix la llengua pròpia, o bé no té capacitat per a usar-la amb normalitat per al seu treball intel·lectual (o pastoral), ni tan sols quan es tracta de la peça emblemàtica de la nostra tradició religiosa i literària. Igualment les referències culturals i històriques que envolten el propi fet del Misteri, quan hi apareixen, demostren una ignorància poc excusable sobre la terra i el poble que l'ha produït. Personalment crec que això és un problema greu. Seria desitjable que els nostres teòlegs i responsables religiosos tingueren més present el fet de la inculcació de la fe, cosa que salvaria el profund clell que es dona entre fe (cristiana) i cultura (valenciana), i que algun dia s'haurà de superar. Els editors fan referència a aquestes relacions entre fe i cultura (cultura, així, en abstracte) en la introducció i a més aporten el magisteri de Joan Pau II en la seua ajuda. Molt bé, però obliden les nombroses intervencions del Papa actual sobre el paper de les llengües en la cultura i en la personalitat dels pobles.

FRANCESC ARACIL PÉREZ

José Antonio GARCIA AZNAR; Joaquín Antonio LÓPEZ DAVÓ, *Las cuevas de Crevillent. Estudio y catálogo gráfico*, Ajuntament de Crevillent / ICJGA, Alacant, 2000.



Amb aquesta publicació, acompanyada d'una exposició que arreplega els aspectes més interessants del treball, culminava aquell projecte final de carrera de 1996, que va obtenir el Primer Premi de l'Escola Politècnica Superior d'Alacant (EPSA) i el 3r de la 2a Edició (1998) del Premi *Guillén de Rohán*. Aquest prestigiós guardó, oferit per la Previsió Mútua d'Arquitectes Tècnics (PREMAT), ha permès passejar aquest treball per gran part de la geografia espanyola.

El treball aborda el tema de l'habitatge troglodita des del punt de vista de l'arquitectura i complementa els estudis que hi va realitzar el professor i catedràtic de Geografia de la Universitat d'Alacant *Vicente Gozálvarez Pérez* durant els anys setanta, vertader *pater* d'aquest tipus d'estudis en particular i de l'urbanisme de Crevillent en general.

La confrontació d'aquests dos estudis, separats uns trenta anys en el temps, posa en evidència la degradació que està experimentant

aquest patrimoni arquitectònic de Crevillent considerat, juntament amb el de la província de Granada, el focus més important d'aquest tipus d'habitatges en la Península Ibèrica. L'evolució urbana i el propi caràcter d'aquesta arquitectura, a més de ser considerada marginal, popular i rural —encara que no exclusiva—, són les causes de la seua deterioració galopant, la qual cosa fa encara més imprescindible, si és el cas, escometre aquests treballs documentant, aquestes manifestacions culturals d'una societat en contínua mutació.

Sempre del més general al més particular, el capítol I tracta, en primer lloc, sobre les diferents formes d'arquitectura subterrània, pràcticament de tots els continents. En segon lloc, tracta les del territori espanyol (Submeseta Nord, vall de l'Ebre, Castella La Manxa i Andalusia, aquesta última per províncies i fent èmfasi en les de Granada). Les del País Valencià constitueixen el següent apartat, i s'hi desenvolupa amb major aprofundiment la tipologia d'aquests habitatges segons la localització de l'assentament. Els següents capítols corresponen a l'estudi de les coves de Crevillent.

El capítol II resumeix, a manera d'introducció, aspectes determinants com el territori —fent especial referència a les aigües superficials, la permeabilitat i el drenatge del sòl—, el poblament i el caràcter de la població que habita aquests habitatges. Lògicament aquests aspectes són tractats des de la formació d'un arquitecte tècnic, i per consegüent són deutors d'altres estudis al mateix temps que pateixen dels coneixements d'aquestes disciplines.

El següent capítol és, al meu parer, el més important del treball, ja que arreplega l'estudi arquitectònic pròpiament dit. On es destaca la tipologia d'aquests habitatges, modificant l'establerta pel professor Gozávez, amb quatre tipus: cova, casa-cova, cova-pati davanter i cova-pati interior. Altres apartats d'interés són les tècniques de construcció i la descripció morfològica i l'anàlisi de les parts d'una cova.

En el capítol IV es fa referència a la reutilització i el condicionament de les coves, tot descrivint les patologies constructives més freqüents i les propostes d'intervenció.

El treball acaba amb un catàleg que arreplega documentació de vint-i-dues coves a manera de fitxes, amb una més que completa planimetria i documentació fotogràfica de cada una d'aquelles, doncs, no debades aquest treball va ser dirigit des del Departament d'Expressió Gràfica i Cartografia de l'EPSA. L'annex fotogràfic, finalment, amb especial referència a les coves crevillentines, no fa sinó confirmar com de bé ha estat il·lustrat aquest treball.

Cal fer menció, així mateix, de l'acurada edició del llibre que ajuda, facilita la lectura i l'ús general de l'obra.

Només em queda agrair a l'Excm. Ajuntament de Crevillent i a l'Institut Alacantí de Cultura *Juan Gil-Albert* que hagen tingut la sensibilitat davant d'aquest tipus d'iniciatives culturals i, per descomptat, als autors que des d'ací animem a continuar aquests tipus d'investigacions que redunden en el nostre patrimoni cultural.

Julio TRELLIS MARTÍ

Alfred GARCÍA I MAS; Andreu MARTÍNEZ I MEDINA; Ramon RUIZ I REQUENA, *L'arquitectura del medi rural de Santa Pola*, Ajuntament de Santa Pola, Associació Cultural l'Antina, Santa Pola, 2000.



Aquesta és la segona publicació de la sèrie bàsica de la col·lecció "Quaderns de Santa Pola", coordinada per Rafael Pla Grau, en la qual es recullen les ponències de les I Jornades del Patrimoni Cultural de Santa Pola, que van tenir lloc el 7 d'octubre de 2000 i van estar organitzades per l'Associació Cultural l'Antina. Amb aquesta publicació, l'Associació Cultural l'Antina i la Regidoria de Cultura de l'Ajuntament de Santa Pola compleixen un objectiu bàsic per a la conservació del patrimoni, tal com és la *divulgació*. Un aspecte que, cada vegada més, es revela transcendental en qualsevol procés de conservació: és una mena d'educació.

Una de les principals virtuts d'aquesta publicació és que els autors han combinat a la perfecció rigor, seriositat i accessibilitat, sense que falte una certa dosi de benvolença i apassionament; uns ingredients necessaris per a

la conscienciació i el compromís al voltant de la qüestió patrimonial. En aquest sentit, les consideracions inicials d'Alfred García reflecteixen amb claredat els seus sentiments respecte d'aquest tema. La transcripció de l'acta del llibre de capítols de l'Ajuntament de Santa Pola, de 21 d'abril de 1876, en la qual s'acorda l'enderrocament del baluard del castell i l'apel·lació a una actitud preventiva són tota una declaració de principis.

En l'àmbit conceptual del patrimoni cultural s'han estudiat, en aquesta ocasió, quatre objectes: els aljubs, les ermites, les torres de guaita i les defenses militars. Unes architectures anònimes concebudes en el medi rural amb un sol objectiu: satisfer algunes necessitats de les persones i de la societat. Els aljubs en cobreixen una que és bàsica per a l'organisme; les torres de guaita i les defenses militars per a protegir-se d'agressions externes: és necessari sentir una certa seguretat; i les ermites representen l'espiritualisme: l'ànima també té necessitats que cal cobrir.

En l'ambient semiàrid propi de la regió climàtica del sud-est peninsular, els aljubs expressen el sentit ecològic de certes tradicions i com el coneixement del medi físic permet a les persones superar els inconvenients derivats de la manca d'aigües fluents i de la irregularitat intraanual i interanual de les precipitacions. Ramon Ruiz i Requena ens presenta amb nitidesa i rigor terminològic l'estructura, els elements hidràulics i un minuciós inventari dels aljubs en el medi rural, segurament com a avanç del llibre que al voltant d'aquest tema està ultimant. Del seu treball cal destacar que, a més a més d'una precisa descripció, aporta dos croquis molt útils sobre els elements hidràulics i els tipus de vas dels aljubs i també una valuosa informació de l'estat de conservació, el nivell de protecció de què disposen i les mesures que caldria adoptar.

Les quatre torres de guaita, estratègicament emplaçades, són l'objecte de l'aportació d'Alfred

García i Mas. Unes dades sobre la seua història, el significat, les relacions, les característiques constructives i de les guarnicions, sens dubte, basades en una seriosa tasca d'arxiu, constitueixen una exhaustiva i valuosa informació sobre aquestes construccions dedicades a la vigilància i defensa d'un territori que, com qualsevol espai riberenc, té la condició de frontera.

La vigilància de la franja litoral és un objectiu compartit per les defenses militars construïdes quan la Guerra Civil, les quals, si bé han estat sempre presents en el paisatge o han sigut lloc de joc i fonament de fantasies infantils, també ho és que, fins fa poc de temps, Andreu Martínez i, ara, juntament amb Alfred García que les han estudiat, no havien merescut una consideració justa que, com els mateixos autors indiquen, les homologa amb les torres de guaita del segle XVI. Força interessant i innovadora és la transcripció de documents en l'annex i, sobretot, la reproducció del plànol de fortificacions de juny de 1940. Una vegada més els autors denuncien la incomprensible deixadesa de l'administració respecte d'una part del nostre patrimoni que també mereix protecció.

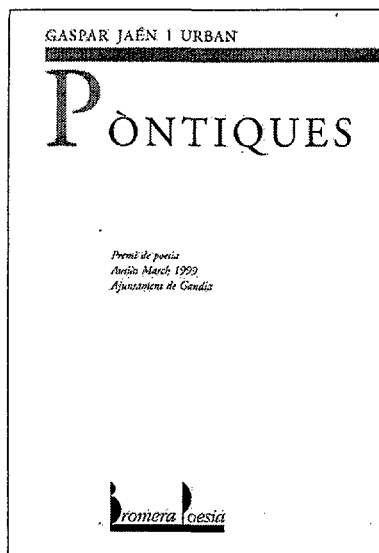
Mirant la mar hi ha tres ermites descrites de forma detallada, sense que falten alguns tocs poètics, per Andreu Martínez i Medina. Amb l'autor descobrim que una té un sentit commemoratiu per a la gent d'Elx, la de les salines; en canvi, la del Calvari és per al recolliment; mentre que l'ermita del Cap és motiu de festa, de forada. Per la seua posició als confins dels termes d'Elx i de Santa Pola, pot ser que tinguera un significat especial en el procés d'independència, tal com assenyala Antoni Mas en referir-se a la duplicitat de devocions o tal com indica Medina en parlar de la seua reconstrucció el mateix any de la segregació. Cal preguntar-se si la romeria té, a més a més, un significat de reafirmació territorial o, fins i tot, si menjar-nos la mona en els Arenals també ha

pogut tenir un sentit reivindicatiu respecte de l'estrany apèndix que forma el terme d'Elx cap al sud. Són algunes qüestions que sorgeixen de la lectura d'aquest llibre.

Només em resta felicitar l'Associació Cultural l'Antina, l'Ajuntament i, sobretot, els autors per aquesta magnífica aportació. Per últim, animar-los perquè continuen una fructífera tasca investigadora i, pel que fa a l'Ajuntament, representat per la Regidoria de Cultura, encoratjar-lo perquè continue exercint el paper de mecenes, bé mitjançant la divulgació, o bé promocionant la investigació integral del municipi; ja que, parafrasejant el regidor en la presentació recollida en el quadern, cal conèixer bé el nostre medi, la nostra societat i les persones "per valorar millor el que tenim".

Juan Antonio MARCO MOLINA

Gaspar JAÉN I URBAN, *Pòntiques*, Bromera, Alzira, 2000.



Estimats amics i amigues: aquest llibre de Gaspar Jaén és una meditació sobre l'actuació política i, com sol ocórrer en les meditacions, hom va al fons de la qüestió. El principi de l'actuació política és l'amor per la ciutat. «La major part d'aquests homes no pensen en tu, bellíssima Roma», ens diu recordant les paraules d'Ovidi. La crisi de valors polítics que patim avui dia té molt a veure amb l'allunyament de les nostres ciutats, amb el que això vol dir dels ciutadans i ciutadanes. Sovint hem escoltat dir que en la vida de la ciutat no es fa política sinó que s'hi fa gestió. La concreció dels ideals polítics es realitza en les ciutats. Si volem tornar a reviure la dimensió política hem de fer-ho des de les nostres ciutats. Voler que la ciutat estiga fora del debat polític és la mort de la mateixa política.

Tornar a la ciutat no significa voler caure en el localisme, ben al contrari, l'entitat política més antiga és aquella de major actualitat. La ciutat no es defineix precisament pel localisme sinó tot el contrari, pel cosmopolitisme. Roma era l'urbs; Roma, sinònim d'universalitat.

Reviure la vocació política significa recuperar el valor de la paraula, el discurs. Sovint també han estat identificades amb la paraula política les actuacions fetes en l'ombra, la conspiració, els silencis comprats, però justament això és el contrari de la política. Quan de vegades es diu que la gent rebutja la política, el que s'està rebutjant són unes pràctiques concretes que no tenen res a veure amb aquesta. I no és una qüestió solament del passat, ja que avui dia estem assistint a una privatització d'allò públic i a una publicitat d'allò privat. Bon negoci per als mafiosos. «Són sirenes malèvols que el seu bé sols procuren». La política requereix el discurs públic.

Hem patit l'absència del discurs, del valor de la paraula, i en el seu lloc hom ha preferit la desqualificació, el seu *mig riure*; en tot cas, enfront de l'argument, la pura propaganda, el món de l'aparença enfront del de la realitat. Ciceró es preguntava fins a quin punt la política és realitat o bé és pura i simple simulació. A la vista de certs espectacles que hem vist diríem que es tracta d'allò segon, però, no obstant això, hem de reivindicar la política no com a simulació sinó com a representació. I la representació ha de ser digna per a poder dignificar la vida de cada dia.

Recuperar la dimensió política significa recuperar el món de la paraula per poder recuperar la memòria. Recordar és viure i la ciutat es fa de records. L'atac a la memòria, la memòria en els nostres carrers i en els nostres jardins, és la política feta pensant que cadascú que governa cada matí és capaç de crear el món; sembla que molts s'hagen apuntat al partit d'Adam i Eva. La ciutat sense memòria, però, és un laberint sense cap significació, un món inhabitable. L'oblit és el territori dels avantatjosos. És l'eliminació de qualsevol obstacle en la carrera, una pista buida en què l'únic corredor és el que es pot emportar el premi. «Matareu els vius i els morts», «*vivos mortuosque mactábis*», que deia Ciceró. És la temptació dels que «se senten predestinats. Possessors que es creuen déus només perquè tot ho voldrien a ressemblança seua».

Tanmateix la paraula també aprofita per a recuperar la convivència. La paraula, per a recuperar la il·lusió de treballar per la pròpia ciutat i mantenir la utopia de la ciutat. La utopia inclosa en la denúncia, perquè quan es denuncien les coses s'apunta a un projecte que va mes enllà. L'autor sap que la veu del poeta —que sol ser la veu del profeta— és condemnada en moltes ocasions, com van ser condemnats els profetes, com van ser condemnats els poetes. «Mataran el poeta». Van ser molts poetes els que seguien Ovidi en l'exili, l'exili exterior o l'exili interior, habitant la Roma somiada. Mes, pobre del poble que perd la memòria! Està condemnat a no conèixer l'esperança. La veu de la poesia és la veu de la utopia, la utopia necessària per a viure, somiar desperts per a poder construir la realitat. En quantes ocasions s'acusa els poetes precisament de no ser realistes, de ser utòpics, com si la utopia no fóra la condició necessària per a viure la realitat de cada dia. No podem conformar-nos amb el plantejament que avui dia fan molts, segons el qual tot allò que ells no pensen està fora de les possibilitats reals. És aquesta manera plana de veure la dimensió política el que fa posar en crisi la mateixa política. És curiós haver sentit aquestes veus de vegades, quan es vol conservar el que ja existeix i es parla de la irrealitat dels projectes.

La utopia d'una ciutat harmoniosa en què cadascú es puga pronunciar amb la pròpia veu. Recorda la utopia de Carles Pugés, un home que va lluitar per transformar l'Europa de principis del segle xx en un espai més humà i va construir la utopia en una ciutat, aquella ciutat en què cadascú era ell mateix, on tot havia de ser salvat perquè tot té la seua ànima, fins els monuments i les plantes, aquella en què també els avantpassats estaven presents. Charles Péguy la va titular la utopia de la ciutat harmoniosa, després li va posar el subtítol: la ciutat socialista.

Alguns podran dir que el llibre de Gaspar Jaén que avui presentem està massa influït per la biografia, però ja deia Ortega que tota gran llavor intel·lectual és fruit d'una gran passió, tota

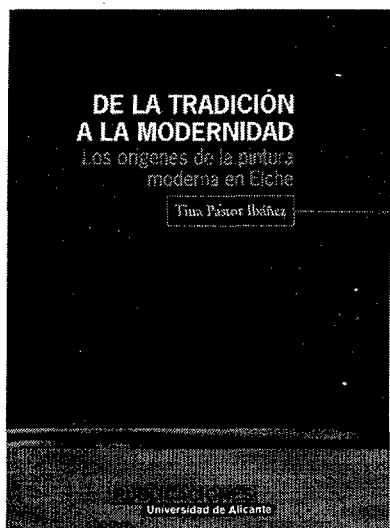
reflexió política parteix de la biografia del compromís polític. La gran reflexió que fou la carta vii de Plató va seguir el desengany de la seua actuació a Siracusa, la *Utopia* de Tomás Moro era la reflexió de la pràctica política de Tomás Moro, el llibre de capçalera que deia Quevedo, les *Pòntiques* d'Ovidi o les *Tristia* naixen de l'experiència íntima de l'exili polític.

He començat dient fins a quin punt el llibre de Gaspar Jaén era una meditació política i com el principi de la política és l'amor per la ciutat. No cal que us diga que aquest llibre és una mostra d'amor a la ciutat, la ciutat interior i la ciutat exterior, com una mostra d'amor a la ciutat han sigut tantes i tantes pàgines escrites per Gaspar Jaén, *Cambra de Mapes*, *La Festa*, *Fragments*, *L'antic Jardí d'Ítaca*, els escrits sobre les palmeres i, com els escrits sobre la Vila i el Raval, el disseny i la direcció de les obres de jardins d'Elx i edificis com ara el conservatori i tants treballs fets en la ciutat. Una ciutat a la qual ens ha ensenyat a estimar en «la seua llibertat i grandesa, el seu paisatge verd, els fets antics del poble». Un amor del qual he sigut durant molt de temps testimoni privilegiat i de què jo tant he après quan compartim la construcció de la ciutat de dia en dia, de pedra en pedra.

Podrem perdre el poder i la influència però no perdrem Roma, la Roma dels nostres sentiments, la Roma de la ciutadania. La que, a força de ser més originaris en un món que oblida els conceptes de la ciutadania, ens fa ser ciutadans millors i més universals. Que la llum de la paraula dissipe les tenebres de la tristíssima imatge de la nit que, recordant Ovidi, cita el llibre que avui presentem. «Que l'exili no aparte el poeta llatí de la llar solar de Roma. En públic proclamem-ho: pecat no vam cometre que no fos el treball honrat i venerable servint la llibertat. Guardem la paraula».

Manuel RODRÍGUEZ I MACIÀ

Tina PASTOR IBÁÑEZ, *De la tradición a la modernidad. Los orígenes de la pintura moderna en Elche*, Universitat d'Alacant, Alacant, 2000.¹



En primer lloc vull manifestar el meu agraïment a Tina Pastor, per la confiança que ha dipositat en la meua persona en encarregar-me la presentació de la seua obra. Encàrrec que només es justifica per l'amistat que ens uneix des de fa anys i per la coincidència en l'estudi que hem fet d'alguns destacats personatges il·licitans, ella des del punt de vista artístic i jo des de l'historiogràfic, com és el cas dels fecunds i apassionants germans Aurelià i Pere Ibarra, estudi que ha estat acompanyat sempre d'un intercanvi cordial i generós d'informació, cosa que, per desgràcia, no sol ser freqüent en el gremi dels investigadors.

Fa alguns anys que Tina Pastor va iniciar el seu estudi sobre pintors il·licitans nascuts al segle XIX, en un intent de fixar el pas entre la tradició i la modernitat —com manifesta el títol del seu llibre. Amb bones dosis de paciència i amb un rigor encomiable, va anar tirant del fil d'aquest tema que no tenia cap precedent bibliogràfic, llevat de les puntuals i sempre ben orientades pinzellades de l'erudit historiador local Pere Ibarra en la seua *Historia de Elche* o en alguns articles publicats a la premsa local dels primers anys del segle XX² o algunes aproximacions més recents fetes per Tomás Martínez Blasco.³ Tina Pastor, per mitjà de conversacions amb hereus, familiars i coneguts dels pintors estudiats, ha aconseguit analitzar, fotografiar i catalogar un bon conjunt d'obra pictòrica pràcticament desconeguda fins la seua intervenció i que es conserva, majoritàriament, en col·leccions privades. Ara, ordenades i completades les fitxes amb les referències documentals, bibliogràfiques i d'anàlisi d'estils pertinents, ens presenta aquest catàleg en el seu llibre titulat *De la tradición a la modernidad. Los orígenes de la pintura moderna en Elche*, que ha editat el Servei de publicacions de la Universitat d'Alacant, on l'autora presta els seus serveis com a professora d'Història de l'Art al Departament d'Humanitats Contemporànies.

Naturalment, i ara cal recordar-ho, tot aquest camí i tots aquests esforços ja havien donat alguns fruits anteriors que serviren perquè els il·licitans, almenys parcialment, ens retrobarem amb fragments destacats del nostre passat immediat en contemplar parts destacades de tot aquest patrimoni pictòric. En aquest sentit, cal

¹ Text de la presentació de l'obra, efectuada el dia 29 de maig de l'any 2001 a la sala d'actes de la Caixa d'Estalvis del Mediterrani d'Elx.

² Pere IBARRA I RUIZ, *Historia de Elche*, V. Botella, Alacant, 1895 (editada facsimilament per M. Pastor, Elx, 1982, "Papers d'Elx", 1); "Hombres a un ilustre pintor illicitano: Manuel Pérez Baeza", *Renovación*, Elx, 12 de febrer de 1925; o "Un recuerdo a nuestro

pintor D. Manuel Pérez Baeza", *El Illicitano*, Elx, 1 de juliol de 1928; "D. Mariano Antón Serra", *El Illicitano*, Elx, 31 de gener de 1932.

³ Tomás MARTÍNEZ BLASCO, "Panorama de las artes plásticas en Elche (1886-1986)", *Cien años de la historia de Elche y de su Caja de Ahorros (1886-1986)*, CEAM, Alacant, 1986, 147-176.

rememorar l'exposició que en desembre de 1987 s'inaugurava als salons de la Casaforra d'Elx dedicada a l'obra de Vicent Albarranch, pintor al qual Tina Pastor dedica una part important del seu llibre i que ens era especialment desconegut per haver residit fora d'Elx molts anys, com després veurem. En 1990 comissariava la mostra titulada *Pintores ilicitanos nacidos en el siglo diecinueve*, on, en una iniciativa sense precedents, es reuniren quadres de, pràcticament, tots els pintors estudiats en el llibre que ara presentem. I, finalment, tres anys després, una nova exposició reunia l'obra d'un d'aquests pintors més coneguts i populars, Francesc Rodríguez S. Clement. Cal dir que totes aquestes mostres comptaren amb el recolzament d'organismes oficials i de l'entitat que ara ens alberga i foren completades amb uns esplèndids catàlegs profusament il·lustrats, que ens aproximen amb rigor i amenitat als personatges i les obres que presenten.⁴

Ara, Tina Pastor ens ofereix un llibre que, com bé s'explica en el seu pròleg, és una versió àmpliament revisada de la tesi doctoral de l'autora que, sota el títol primitiu de *Historia de la pintura en Elche. Pintores ilicitanos nacidos en el siglo XIX*, va ser dirigida pel catedràtic Jesús Hernández de la Universitat Complutense de Madrid, llegida amb tot èxit en l'any 1987 i publicada de manera restringida per al món universitari per la mateixa Complutense.

De la tradición a la modernidad... ens ofereix, com diem, una visió global de la pintura i els pintors nascuts a Elx en el vuit-cents. L'autora classifica cronològicament aquests pintors en tres grans apartats o generacions, establint un seguit de connexions, d'influències mútues, de transmissió dels coneixements, etc. de manera que es comprén perfectament el

desenvolupament d'aquest món artístic durant més de cents anys. I, allò que és més important, s'explica amb gran luxe de detalls el pas en el camp de la pintura de la tradició setcentista a la modernitat actual. Els precedents de l'Antic Règim ens parlen d'una pintura de temàtica preferentment religiosa, unida a encàrrecs eclesiàstics o municipals i que podia veure's amb abundància a les nostres esglésies. És cert que aquesta tradició no va donar —o almenys no se n'han localitzat referències— cap autor local destacat, però podem recordar la presència d'artistes importants, com seria el cas, per exemple, de Fra Antoni de Villanueva que, en diferents moments del segle XVIII, apareix com a decorador del cambril de la Mare de Déu de l'Assumpció —una capelleta que al llarg de la història sempre ha estat decorada amb pintures d'interès— i com l'autor dels quadres de l'oratori de l'Ajuntament d'Elx (dels quals es conserven la Mare de Déu i sant Agatàngel). D'aqueixa època s'evoluciona a un nou concepte de la pintura on treballaren els autors que estudia Tina Pastor i que comencen a rebre formació acadèmica a València, a Barcelona, a Madrid i que es mouen en la nova societat burgesa que és la que, en definitiva, fa els encàrrecs i paga aquesta nova pintura, tot i que també els organismes oficials, com les Diputacions o el mateix Estat, per mitjà de beques, de certàmens o de pensions, intervé en aquest món. Tota aquesta intensa i fecunda època ve a desembocar a escala local, ja en la segona meitat del segle XX, en noves i modernes concepcions, estils i formes d'entendre la pintura representades pel "Grup d'Elx" i els autors contemporanis que tots coneixem.

La primera generació de pintors elxans estudiada al llibre l'encapçala Manuel Pérez Baeza (1824-1856), que, per la documentació conser-

⁴ M. Vicenta PASTOR IBÁÑEZ, *Albarranch*, Ajuntament d'Elx, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència de la Generalitat Valenciana, Elx, 1987; *Pintores ilicitanos nacidos en el siglo diecinueve*, Caixa d'Estalvis del

Mediterrani, Elx, 1990; *Antología de F. Rodríguez S. Clement, homenaje en el centenario del nacimiento del pintor*, Ajuntament d'Elx, Caixa d'Estalvis del Mediterrani, 1993.

vada, és el primer pintor local de la modernitat i que, a més, va tenir una gran influència en altres artistes coetanis o posteriors. Format a l'Acadèmia de Sant Carles de València, va organitzar la seua pròpia escola de dibuix i pintura a Elx on van acudir nombrosos il·licitans que, amb el pas del temps, destacarien no només artísticament, sinó, sobretot, per les seues idees liberals, per la seua nova concepció de la societat burgesa i progressista, pels seus compromisos en la consecució de llibertats socials i individuals. Recordem noms com Aurelià Ibarra, Emigdi August Santamaria, Josep Pérez Sánchez, Manuel Llofriu, Josep Gómez Aznar, Pasqual Caracena, etc. I tot això, malgrat les penúries econòmiques que va patir Manuel Pérez o la seua malaurada vida personal i la seua mort prematura en un tràgic naufragi patit en aigües de Canadà on s'havia allunyat per a intentar oblidar la mort de tota la seua família en l'epidèmia de còlera de l'any 55.

De la seua mateixa generació forma part el seu germà Pere Pérez Baeza (1840-1910), amb una obra més pobra en qualitat i quantitat. I, sobretot, dues figures de gran importància. D'una banda, un deixeble de l'esmentat Manuel Pérez, Aurelià Ibarra i Manzoni (1834-1890), historiador, arqueòleg i actiu polític demòcrata entestat en la construcció d'una societat més justa i més lliure que, per un problema de daltonisme, no pogué cultivar la seua afeció pictòrica i hagué de dedicar-se al gravat, tècnica que va estudiar a Llotja, com era coneguda l'Acadèmia de Belles Arts de Sant Jordi de Barcelona. Bona prova del seu art són els nombrosos gravats de troballes arqueològiques que il·lustraren els seus treballs, on va demostrar categòricament que l'antiga Allisi romana estava enclavada en l'Alcúdia il·licitana i no a Alacant com sostenien alguns autors des del segle XVII. La seua estima envers el món de l'art explica que, nomenat pel govern de la I República administrador dels Llocs Pius d'Espanya a Roma, propiciara, amb els estalvis

de la seua administració, el desenvolupament i la millora de l'Acadèmia Espanyola a la ciutat eterna on residien els artistes pensionats per l'Estat.

El segon pintor destacat a què fèiem referència és Josep González Martínez (1837-1897), conegut popularment amb el malnom familiar de *Paraes* que, format en l'Escola de San Fernando de Madrid, va desenvolupar la seua obra a Elx però, sobretot, a Saragossa, on es va convertir en un pintor de prestigi, on va ser acadèmic de l'Escola de San Luis i on es troba una àmplia i valuosa obra amb variada temàtica: retrats oficials, bodegons, escenes de costums, pintura històrica i, fins i tot, religiosa. A Elx recordem l'oli de la Mare de Déu de l'Assumpció que servia per a tapar el bocaport del seu cambril —que vingué a substituir un altre que havia fet Manuel Pérez— i, sobre tot, el cel de la *Festa* que feu en 1867 per encàrrec del municipi i que era el segon dels que tenim notícia destinat a la cúpula de Santa Maria i que ha volgut inspirar, molt de lluny, el cel actual amb els núvols i els angelets tocant instruments musicals.

La segona generació de pintors il·licitans la formen hòmens que ens resulten més pròxims en el temps i dels que també conservem una obra més extensa i més coneguda. És el cas de Marià Anton Serra (1857-1932) que, alumne en la seua infantesa de l'acadèmia de dibuix que va obrir Aurelià Ibarra, tingué una completa formació artística ja que també va destacar en música. Amplià els seus estudis a Madrid i va intentar aconseguir —per mitjà d'un concurs provincial— que la Diputació alacantina el pensionara en Roma, encara que sense èxit i va acabar establint-se a Elx, en un ambient no massa propici per a l'art i amb un seguit de renúncies només superades per la pròpia vocació i que explica, per sentir-les molt pròximes, Pere Ibarra amb les paraules següents: “En Madrid, donde se ganaba el sustento tocando el violín, y frecuentando el estudio del ilustre pintor don Emilio Sala, pudo Mariano perfeccionar sus enseñanzas de prácti-

cas pictóricas para venir a enterrarse en la suggestiva gleba pueblerina, como hemos hecho otros compañeros, perdida la ilusión, acosados por la necesidad y sin otras aspiraciones que acudir honradamente a llenar las necesidades case-ras".⁵ Va obrir acadèmia de dibuix i, a partir dels anys vint, va ser nomenat director de l'acadèmia de dibuix municipal. Un centre d'estudi que, juntament amb l'acadèmia de música, sostenia l'Ajuntament d'Elx i, dins de l'esperit regenerador del moment, s'unia a l'activitat cultural impulsada per nombroses associacions locals de caràcter obrer i intentava donar una mínima formació a les classes més desfavorides. En el cas de l'acadèmia de dibuix, la intenció era que els artesans –fusters, obrers, ferrers, etc.– obtingueren alguns coneixements que permeteren millorar els dissenys de les seues manufactures i, per tant, una prosperitat econòmica. De Marià Antón –al qual encara recordem i honorem en un bust alçat en una cèntrica plaça– podem veure alguns quadres al saló de plens de l'Ajuntament d'Elx: el dedicats a Felip IV, també conegut com de l'infant don Juan Manuel, o al bisbe Tormo de tan grat record a la ciutat.

Coetani d'Anton és Pere Ibarra i Ruiz (1858-1934), germà per part de pare d'Aurelià Ibarra, amb una extensa i variada formació humanística, artística i historiogràfica. La seua primera voluntat de ser pintor professional el va portar a estudiar a les Acadèmies de Belles Arts de València i Barcelona, amb viatges formatius a Alcalà d'Henares i a París, on durant alguns mesos, pogué estar en contacte amb l'avantguarda artística europea. Però la forta influència d'Aurelià li féu desviar els seus interessos cap al camp de la història i, finalment, cursar estudis d'Arxiver, Bibliotecari i Antiquari a l'Escola de Diplomàtica de Madrid. La mort prematura del seu germà, que es trobava preparant una documentada història d'Elx, féu

que Pere Ibarra deixara de banda definitivament la seua vocació artística a la qual no tornaria més que de manera esporàdica i puntual o bé en cas de necessitat econòmica en donar classes de dibuix a domicili o en la seua pròpia acadèmia. Per contra, va dedicar tota la seua vida a la recerca i conservació de materials documentals, bibliogràfics i arqueològics per a fonamentar l'esmentada història local que permetera, segons la concepció historicista del moment, formar part d'una exhaustiva història estatal. Gràcies a la seua desinteressada i impressionant tasca disposem ara d'un dels arxius municipals més rics i importants del País Valencià.

Així i tot, l'obra pictòrica de Pere Ibarra –completada amb dissenys d'objectes ornamentals, com, per exemple, una corona i un mantell per a la patrona d'Elx o el vestuari dels jueus de la *Festa* de l'any 1924– no és res desdenyable com es pot comprovar per mitjà dels quadres conservats, bé en la col·lecció municipal on anà a parar el seu museu d'antiguitats després de la seua mort, o bé en col·leccions privades, on veiem retrats, estudis de paisatges i de personatges de la seua època d'estudiant o alguns interessants quadres de temàtica històrica.

Un altre dels pintors d'aquesta segona generació fou Jaume Lafuente Sansano (1858-1899) del que, malgrat la seua importància artística, s'han localitzat molt poques dades personals i es conserven molt poques obres ja que, segons sembla, el mateix pintor les va destruir pràcticament totes en un moment d'alienació. Tanmateix les pintures documentades ens parlen d'una visió impressionista i d'un interès especial pels paisatges als que, en paraules de Tina Pastor, donava una vibrant lluminositat.

Francesc Rodríguez Clement (1861-1956), relloger d'ofici i primer de la saga de pintors locals coneguts amb el malnom familiar dels *Amants*, va tenir una bona relació amb Lafuente i, sota el patronatge del duc de Béjar, va desenvolupar la seua vocació artística. Pintor

⁵ P. IBARRA RUIZ, "D. Mariano Antón...", *op. cit.*

autodidacta i prolífic, destaca pels seus retrats i pels seus paisatges. Algunes de les seues obres van ser premiades en certàmens nacionals i internacionals, com per exemple, un celebrat a Buenos Aires.

La tercera i última generació d'autors locals estudiada en *De la tradició a la modernitat...*, la formen dos successors de la família Pérez, d'obra desigual i, fins ara, una mica confusa per la seua temàtica semblant i la seua idèntica forma de signar-la (P. Pérez) que impedia distingir cada autor i que, afortunadament, Tina Pastor ha clarificat en separar i classificar les obres. També destaca Francesc Rodríguez S[ánchez]. Clement (1893-1968), fill del pintor esmentat d'igual nom, nascut a finals del segle XIX i veí, per tant, d'un poble amb majors possibilitats, més evolucionat i més gran. La seua formació artística resulta més sòlida i la seua obra molt extensa ja que pogué dedicar-se a la pintura professionalment: paisatges, escenes amb bous, amb gitanes, retrats, temes religiosos, etc. isqueren dels seus pinzells. També tornem a trobar algunes obres seues relacionades amb la Mare de Déu de l'Assumpció: el quadre que actualment permet tancar el cambril de Santa Maria, la pintura que presideix l'oratori de l'Ajuntament per a substituir la de Villanueva, feta malbé, i, finalment, el cel de la *Festa* realitzat en 1941 per recuperar la representació després de la guerra del 36.

Per últim, l'autora del llibre ens ofereix la vida i l'obra del pintor Vicent Albarranch Blasco (1898-1940) al que, com hem dit, dedica una especial atenció. De gran afecció artística i facilitat per al dibuix i la pintura, tot i que de formació autodidacta, visqué una part important de la seua vida a Granollers on va desenvolupar una destacada activitat cultural i on es conserva una part molt important de la seua obra que, com hem dit, vam poder veure a Elx gràcies a l'interés de l'autora del llibre. Precisament, aquesta estableix un interessant paral·lelisme entre l'idealisme cultural d'Albarranch i el d'Aurelia

Ibarra, com també dels moments progressistes que ambdós visqueren molt de prop i que coincideixen amb les dues Repúbliques espanyoles. Paisatgista destacat, que Tina Pastor vincula al postimpressionisme català, les seues constants visites a Elx per les seues vinculacions familiars, ens deparen uns esplèndids quadres on les palmeres i els horts, ara tan de moda, són els principals protagonistes.

Malauradament, la seua activitat cultural durant la II República i primers temps de la guerra com a comissionat de la Generalitat Catalana per a la conservació d'obres d'art, feren que el nou règim l'empresonara en l'any 39 i que, malalt, morira al poc temps.

No cal insistir més en estils ni en obres ni en altres dades de tots aquests autors locals perquè estan recollides en el llibre i perquè Tina Pastor pot contar-les amb una major precisió i solvència. Però sí oferir alguns detalls que poden donar idea de l'abast de la publicació. En el llibre es cataloguen i, per tant, es mostren les característiques concretes de 240 obres pictòriques dels autors esmentats —la gran majoria amb la seua corresponent fotografia—, cosa que posa de manifest l'extensió i la importància de la tasca realitzada per aquestes tres generacions d'artistes locals. Resulta aquest llibre, per tant, fonamental per a conèixer la història de la pintura local i de l'ambient cultural regeneracionista, compromés i fructífer que, des del primer terç del segle XIX fins la Guerra Civil, es viu a Elx. Un ambient que, com en un gran trencaclosques, va sent estudiat i aclarit a poc a poc. Autors com Miguel Ors ens han donat a conèixer facetes com l'abast de les nombroses publicacions locals per mitjà dels quals s'intentava culturitzar i formar els il·licitans,⁶ altres, com José Antonio Miranda ens aproximen al incipient món industrial que sustentava la societat del moment⁷ i altres, com Francisco Moreno, han posat de manifest l'important moviment obrer elxà, on la part educativa i formativa de les classes més desafa-

vorides era fonamental.⁸ Encara altres hem intentat aprofundir en el món historiogràfic i cultural⁹ i, per la seua banda, Tina Pastor ens ofereix una completa i acurada visió d'un riquíssim món artístic.

Finalment, em permetreu una reflexió lleugerament xauvinista, però que també crec important a l'hora de donar idea de l'abast del llibre i de la tasca de Tina Pastor. Fins a l'edició de *De la tradició a la modernidad...* totes les històries provincials o del País Valencià en fer referència a l'apartat de l'art al segle XIX, només destacaven la importància dels pintors d'Alacant, com Rodes, Aparicio o Varela; d'Oriola, com Agrasot o de l'anomenada Escola d'Alcoi que, sens dubte, sobreixia per mèrits propis i que, molt ben estudiada des de fa molt temps, comprenia obres d'artistes com Gisbert, Sala, Cabrera o Pericás, sense que a Elx es dedicaren més que unes línies per a eixir del pas, esmentat algun dels nostres pintors més coneguts.¹⁰ A partir dels treballs i estudis de Tina Pastor, Elx i els seus artistes nascuts al dèneu comencen a tenir el lloc que es mereixen en la història de l'art valencià.

No em queda, per tant, més que felicitar l'entitat editora del llibre perquè, dins de la seua rigorosa línia de publicacions, ha afavorit la divulgació d'una obra que, insisesc, considere clau per a la història de l'art valencià i per a la història d'Elx. I, naturalment, felicitar l'autora, Tina Pastor, per la important tasca realitzada que ara, generosament, ens ofereix a tots; per haver-nos aproximat a l'origen de la modernitat artística il·licitana i per haver-nos aportat un valuós

instrument que ens permet conèixer amb més detall el nostre passat i poder construir un futur ferm i ple de significat. Són llibres com aquest, rigorosos i acurats, els que fan avançar el coneixement científic i, per tant, avançar a la pròpia societat.

Joan CASTAÑO

⁶ Miguel ORS MONTENEGRO, *La prensa ilicitana. 1836-1981*, CEPA, 117, Alacant, 1984.

⁷ José Antonio MIRANDA ENCARNACIÓN, *Hacia un modelo industrial. Elche, 1850-1930*, Institut de Cultura Juan Gil-Albert, Alacant, 1991.

⁸ Francisco MORENO SÁEZ, *El movimiento obrero en Elche (1890-1931)*, Institut de Cultura Juan Gil-Albert, Alacant, 1987.

⁹ Joan CASTAÑO i GARCÍA, *Cent anys en la vida cultural d'Elx: Aurelià Ibarra i Manzoni (1834-1890) i Pere Ibarra i Ruiz (1858-1934)*, tesi doctoral inèdita, Universitat d'Alacant, 2000.

¹⁰ Vegeu, a tall d'exemple, Adrián ESPÍ VALDÉS, "Las artes plásticas alicantinas durante el siglo XIX", en *Historia de la provincia de Alicante*, V, Mediterráneo, Murcia, 1985, 338-442.

Antonio Jacobo RAMOS SÁNCHEZ; Luis FIDEL SARMIENTO, *Las aves de los humedales del sur de Alicante y su entorno*, Club Universitario, Alacant, 2000; i Sergio ARROYO MORCILLO; Luis FIDEL SARMIENTO; A. Jacobo RAMOS SÁNCHEZ, *Las aves del palmeral*, AHSA, Elx, 2001.



Trobe encoratjador comprovar com va canviant la percepció que alguns col·lectius ciutadans tenen sobre el nostre entorn natural. És un canvi molt lent i que encara afecta un percentatge molt baix de la societat; però és un canvi en profunditat que no té tornada enrera i que acabarà estenent-se com una taca d'oli. Fa unes dècades, parlar dels valors ecològics dels nostres aiguamolls o del nostre palmerar era francament decebedor. Quantes vegades, i en temps no tan llunyans, han estat rebutjades pel conjunt de la societat i el poder que la representa, les protestes d'aquelles i aquells que han alçat la veu en defensa del nostre patrimoni natural. Quantes vegades, quan finalment el poder no ha tingut més remei que reconèixer i acceptar aquestes demandes, s'ha mostrat venjatiu castigant amb el menyspreu i la marginació aquells i aquelles que un dia van gosar criticar una gestió poc respectuosa amb els valors naturals de l'entorn.

Lamentablement, no és necessari recórrer a temps pretèrits; avui dia continuem tenint bons exemples d'aquest menyspreu dels nostres

governants i els sectors ciutadans que els donen suport, pel nostre patrimoni natural i aquells i aquelles que el defensen. Com hauríem d'interpretar, sinó, el fet que el mateix govern municipal que es congratula pel reconeixement dels valors del palmerar per part de la UNESCO continue endavant amb el projecte de construcció de l'aparcament de rerepalau, sense cap argument urbanístic ni social que el justifique? Un govern municipal que es mostra radical –si més no, en aparença– amb la conservació del Clot de Galvany, alhora que tolera i, fins i tot, fomenta les agressions a les salines, els saladers i les dunes del Pinet i la Marina. Unes contradiccions que porten, fins i tot, al fet que els mateixos grups municipals que els anys 94-95 es van negar a sol·licitar la declaració de Paratge Natural Municipal per al Clot de Galvany, tot adduint que no era la figura de protecció adequada, ara sospiren perquè la Conselleria de Medi Ambient els atorgue aquesta qualificació i arriben a acusar el Govern de la Generalitat de no tenir sensibilitat ambiental. La mateixa manca de sensibilitat que van tenir ells quan es van negar a fer aquesta sol·licitud i van donar, d'aquesta manera, via lliure a les nombroses iniciatives urbanístiques que han proliferat els darrers anys al voltant d'aquest espai. Quin futur espera al Clot de Galvany enmig de tant especulador polític i urbanístic?

Per això considere que cal congratular-nos davant la realitat de col·lectius sensibilitzats amb la problemàtica ambiental que, de manera quasi anònima, dia rere dia, amb il·lusió i gran esforç personal, van fent estudis i bastint projectes. Fruit d'aquesta tasca són aquestes dues publicacions que avui ressenyem i que vénen a millorar el coneixement que tenim sobre les aus dels nostres aiguamolls i el nostre palmerar. Dues publicacions modestes però interessants, fetes amb l'entusiasme i el saber fer d'un grup d'afezionats a l'ornitologia que han invertit bona part del seu temps de descans en l'observació,

l'anàlisi i la descripció de les aus d'aquests espais, per presentar-nos dos treballs que d'alguna manera pal·lien la migradesa de les publicacions de caràcter ambiental en la nostra comarca.

En el primer d'aquests llibres, *Las aves de los humedales del sur de Alicante y su entorno*, els autors ens presenten un acurat conjunt d'observacions precises sobre les aus que es poden observar en els aiguamolls i el litoral del Baix Vinalopó i el Baix Segura i els seus hàbits migratoris, alimentaris, reproductius, l'abundància, les èpoques d'observació, etc. Les observacions abasten un total de 319 espècies, 113 d'aquestes nidificants, agrupades per famílies, amb el nom científic i el nom corrent en valencià i castellà i amb el nom local quan en tenen. També hi figura la catalogació de cada au segons el *Catàleg valencià d'espècies amenaçades de fauna i flora* (DOGV 2.341, 1995/01/19) i l'estatus en els nostres aiguamolls (resident, estival, nidificant, migrant, hivernant, visitant, divagant, escapada de captivitat, dubtós), com també el seu ordre de magnitud o abundància (ocasional, rar, èscàs, moderat, comú, abundant).

Tot plegat acompanyat de 43 fotografies, entre aus i paisatges, d'una qualitat excepcional i molt poc habitual en aquest tipus de publicacions, que fan d'aquesta obra una eina de consulta imprescindible per als afeccionats, i amants de la natura, però també per als estudiosos i els gestors ambientals que poden cobrir, amb aquesta iniciativa privada, la manca de propostes que mostra tant l'administració autonòmica com la municipal en aquest camp.

De fet, aquesta és l'única obra que coneixem amb aquests plantejaments sobre les aus dels nostres aiguamolls. A banda d'algunes publicacions parcials sobre la problemàtica d'una

au o d'una altra, tan sols coneixem el precedent de les publicacions de Navarro Medina, que fa ja 20 anys va publicar un llistat i algunes observacions sobre l'ocellam del Fondo.¹ Aquest ornitòleg, natural i resident sempre a Múrcia, ha estat el vertader pioner en l'ornitologia dels nostres aiguamolls, i ha fet publicacions i ha impulsat projectes certament meritoris, però que res tenen a veure amb l'obra que ara ressenyem i de la qual és autor del pròleg. Per això considerem que aquesta és una obra pionera que ve a pal·liar el gran buit existent en aquest camp en la nostra comarca, que sols ha estat tractat des de l'òptica d'obres més generals; mai des del punt de vista dels estudis locals.

La segona de les obres citades, *Las aves del palmeral*, centra el seu estudi en els palmerars de la partida del Puçol, encara que fa també referències a algunes observacions fetes en palmerars de l'Horta d'Oriola. El plantejament de l'obra és el mateix descrit anteriorment, però ací les notes descriptives de les diferents espècies són més breus que en el cas anterior. Sens dubte, això ha estat causat per la menor tradició en l'observació d'aquestes aus per part dels ornitòlegs. I és precisament aquest fet el que fa aquesta obra més innovadora i interessant que l'anterior.

També és més curt el nombre d'aus citades que sols és de 77; un nombre que de segur creixerà els pròxims anys si, tal com és el desig dels autors, prossegueixen les observacions i s'amplia l'àrea d'estudi a la resta del Baix Vinalopó i al Baix Segura. En aquest cas el nombre de fotografies s'eleva a 23, entre aus i paisatges, amb el mateix nivell de qualitat indicat anteriorment.

Cal felicitar els autors per aquestes dues obres i l'Asociación de Amigos de los Humedales del Sur de Alicante (AHSA) que els dona suport i és l'editora de la segona d'aquestes publicacions.

¹ Vegeu J.D. NAVARRO MEDINA; J. NAVARRO GARCIA, (1982): *La avifauna de los embalses de "El Hondo"*,

(I) i (II) *Mediterranea* núm. 6 i núm. 7, Universitat d'Alacant, Alacant.

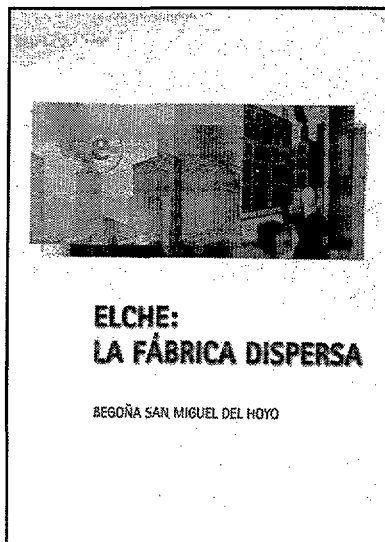
Si cal fer algun retret seria el fet d'haver realitzat aquestes publicacions sols en castellà, deixant de banda la llengua pròpia de la comarca. La llengua de moltes i molts dels afiliats a AHSA. Una associació que, tot i els seus mèrits en la defensa de l'entorn natural, sembla que no acaba d'entendre que també s'ha de protegir la diversitat lingüística i cultural. Que no es poden conservar els aiguamolls al marge de la gent i la cultura que els han conservat al llarg dels segles. Sembla que obliden que l'espècie humana, l'*Homo sapiens sapiens*, també forma part de la natura.

I el mateix podríem dir amb relació al marc geogràfic de referència. Si hi ha una entitat geogràfica més acord amb la natura, no hi cal cap dubte; aquesta és la comarca: el Baix Vinalopó, el Baix Segura, l'Alacantí, etc. Si hi ha una entitat geogràfica certament artificial, no hi cal cap dubte; aquesta és la província. El territori que, quan es van establir les províncies, podien recórrer les tropes a cavall i en un dia, partint de la capital. Certament costa d'entendre el fet que uns naturalistes seriosos i una associació de naturalistes seriosa com és AHSA hagen triat i fomenten com a marc de referència la divisió territorial més artificiosa de totes. No han triat la comarca, no han triat el municipi, no han triat el país: han triat la província. Mai no ho he entés, però així és.

Malgrat aquestes dues importants contradiccions, però, considere que els dos llibres ressenyats constitueixen dues obres importants que mereixen tota l'estima i atenció per part de totes i tots els estudiosos de la comarca i en recomane la consulta i referència per als estudis relacionats amb aquest tema.

Vicent SANSANO

Begoña SAN MIGUEL DEL HOYO *Elche: la fábrica dispersa. Los trabajadores de la industria del calzado. Cambios en las condiciones de vida y trabajo*, Institut d'Estudis Juan Gil-Albert, Alacant, 2000.



Aquest és el llibre de la nostra vida. És el llibre en què es narra la vida i l'obra de molta gent, podem dir de quasi la totalitat de la gent que coneixem. És cert que no hi són amb noms i cognoms, però sí que hi ha les inquietuds, aspiracions, frustracions i fets. És el llibre, com a mínim, de dues generacions de veïns, amics, pares, fills, germans, familiars —i, fins i tot, d'un mateix— sempre que s'haja treballat, viscut, somiat, plorat, rigut al voltant del treball d'una ciutat i del món del treball. Aquest és el primer i gran mèrit del llibre: és la història de la vida de molts de nosaltres a través del fil del treball.

No obstant això, en aquestes biografies hi ha moltes coses que destaquen. Pensem que el títol complet del llibre té tres grans centres d'interès. En primer lloc, «Elx, la fàbrica dispersa»; en segon lloc, «els treballadors de la indústria del calçat», i en tercer lloc, «els canvis en les condicions de vida i treball». Per això és un llibre

que té més transcendència del que hom pot suposar de la narració de la vida de cadascun dels que participen en aquesta història.

Per a destacar la transcendència que hi atribuïm, cal dir que aquest és un llibre d'història social i econòmica d'una ciutat industrial concreta com és Elx. Té això cap rellevància? És tan notable? Generalment estem acostumats a entendre la història i l'economia des d'altres perspectives. La història que en general hem llegit, que ens han ensenyat, que hem interpretat, ha estat la història dels grans esdeveniments, dels grans sectors, dels grans actors, de les grans fites. Fins i tot la història del moviment obrer, moltes vegades, és la història de les grans revolucions, de les grans accions, de les grans vagues, de les grans manifestacions que van fer canviar el món. Així, tot allò que no formara part d'aquests grans esdeveniments era com si no tinguera història o no haguera existit. No obstant això, la història és l'esdeveniment de cada dia, no el fet extraordinari que ocorre després d'un cúmul de circumstàncies. La història és el fet de cada dia, normal, habitual, fins i tot el que hi té lloc silenciosament. És el testimoni contat i viscut pels protagonistes. Per això tenen tanta importància les històries dels petits esdeveniments, dels llocs petits, dels mons petits en què es reflecteixen les aspiracions, els horitzons i els fracassos econòmics i socials de molts protagonistes anònims. Aquesta és precisament la història com es conta en aquest llibre, la vida transcorreguda en el silenci de molts petits mons i d'altres tants protagonistes que els fan possibles. Qualsevol dels ciutadans obrers d'Elx dels anys 60, 70 i 80, per més diferent que siga la seua edat, es pot veure reflectit en els paràgrafs que el llibre recull.

També ocorre el mateix amb l'economia. La idea que es té de l'economia és allò que es descriu amb xifres grandiloqüents i que generalment pocs arriben a entendre. No obstant això, el que la gent entén per economia és una altra cosa. Com

deia un alumne en un examen: «Economia són els maldecaps que ma mare pateix per poder arribar a final de mes; això és economia».

Efectivament, l'economia és el que fa la gent per sobreviure cada dia, el que fa per arribar a final de mes: això és economia. Per tant, l'economia no està feta de xifres i nombres carregats quasi sempre d'ideologia i interessos per a interpretar-los d'una manera o d'una altra. L'economia està plena de vida, de gent, d'organitzacions, d'aspiracions, d'actes, de decisions, de manera que l'èxit o el fracàs d'una economia està prenyat de manera significativa de gent, d'una organització social i de la seua estructura, i aquesta li permet desenvolupar-se d'una manera o una altra. I aquesta és també l'economia tal com la interpreta el llibre que presentem: l'economia té darrere seu uns protagonistes que donen vida i forma a la seua evolució. Sense aquests protagonistes no existiria economia, sector, activitat, fracàs i, per descomptat, èxit.

Per tot això, destaquem la manera de narrar la història econòmica i social, que en aquest llibre té la seua importància. Es tracta d'una història dels fets quotidians, relatats per protagonistes anònims, entenent que les aspiracions en el quefer diari és el que sintetitza el que van ser els grans esdeveniments; uns esdeveniments que seran transcendents a títol individual i personal —ja que van marcar per sempre les nostres vides—, però també des d'un punt de vista col·lectiu i social.

I quins són aquests grans esdeveniments que van ser decisius a nivell social i col·lectiu? Encara que tal volta resulta una mica ostentós, veiem que els esdeveniments analitzats pràcticament són l'avançada del que seran els canvis profunds que en l'organització del capitalisme es plantegen dues dècades després d'haver «assajat» aquestes pràctiques en una societat i en una economia com la d'Elx. De segur que la gent d'Elx no era conscient d'això; de segur que les empreses mai no van pensar que

amb els seus tancaments i obertures reiterats estaven instaurant una manera d'actuar que posteriorment serà el pa nostre de cada dia de les empreses no solament a Espanya, sinó en el món capitalista. Estem convençuts que les pràctiques de treball ocult, fet de manera conscient i estructurada com a costum habitual a Elx des dels anys setanta, és una experiència traslladada a altres sectors i a altres zones amb l'objectiu d'abaratir el cost de treball. Resulta indiscutible que la descentralització i la fragmentació del procés productiu avui s'ha convertit en el *modus operandi* per a molts sectors econòmics, si bé resulta que això ha estat un hàbit en el calçat il·licità, que ho practica des de fa més d'un quart de segle. Aquests són els grans esdeveniments socioeconòmics narrats: la descentralització, la supervivència a partir de l'economia submergida, la flexibilització, la desregulació, la deslocalització, la frustració per no trobar un món diferent, la impotència, les lluites socials per sobreviure amb dignitat, o ja, finalment, simplement per sobreviure. Per això podem afirmar que la vida industrial i laboral narrada en les pàgines del llibre són una gran lliçó personal que és útil per a un gran col·lectiu o, si volem, una experiència col·lectiva que tindrà una transcendència individual per a moltes persones. El llibre vaticina el que és el capitalisme que s'acosta, recull el que és una bona història de l'organització industrial i social capitalista i narra en clau de passat el que ocorre avui i el que es preveu que vindrà.

Els punts d'anàlisi i reflexió que el llibre proporciona a través del món del treball són innombrables: la fragmentació en el territori de la fàbrica *fordista*, l'estratègia de resistència de la família com a unitat productiva, la segmentació social de la dona a pesar dels plantejaments igualitaris de la societat, la pèrdua de representativitat d'unes institucions descontextualitzades, la ruptura de les aspiracions del treballador com a obrer col·lectiu

productiu, el treball dels infants, la falta d'aspiracions del treballador ocult i descentralitzat, etc. En el llibre interessa això, conèixer com s'ha produït la gran transformació del capitalisme i *què està emergint*; s'hi reflecteix així no tant *el quan com el com*. Podem dir que és evident que «la gran transformació del capitalisme» no passa per Elx, però sí podem afirmar que Elx no ha estat tan sols un excel·lent observatori de les transformacions del capitalisme, sinó que arribem a intuir que ha estat un gran laboratori per a aquest nou capitalisme.

No són moltes les ciutats que han produït la seua pròpia història. Tampoc no són moltes les ciutats que puguem servir de prototipus dels esdeveniments pels quals en poden transitar moltes altres. No obstant això, Elx pot dir les dues coses, i el llibre és un reflex d'això. La seua història és un antecedent per a moltes altres, encara que, en la nostra opinió, això ho ha aconseguit a pesar seu. Tal vegada Elx pot estar orgullosa del que ha esdevingut, però és evident que si s'haguera racionalitzat, si s'haguera tingut en compte la capacitat d'anàlisi, els resultats haurien estat molt millor per a la col·lectivitat del que han estat. Demanem, per tant, que Elx siga capaç de dissenyar un observatori regular sobre la realitat econòmica i social en què es desenvolupa. D'aquesta manera no tornariem a caure en els mateixos problemes i en els mateixos tòpics que volem defugir: entenem la història per no tornar a repetir-la. Per això es requereix algun consens per part de les forces polítiques, socials, institucionals, sindicals, empresarials, etc. La cultura del treball és la cultura de cada dia, la que es fa amb lletres petites, la que es fa sense protocols, i ha de ser també la cultura que ens dignifique i enorgulleisca. Elx ha de continuar sent una ciutat del treball que produeix la seua pròpia cultura del treball, però d'un treball digne i orgullós del que fa.

Que podem dir de l'autora i de la seua circumstància? En primer lloc, volem manifes-

tar que aquest és un llibre que pot produir enveges per no haver-lo escrit un mateix (almenys parle per mi) i ho dic per tres motius. Perquè està molt ben escrit, perquè narra uns fets molt importants i transcendentals per a qualsevol interessat en temes del món econòmic actual, del capitalisme que ve, i, finalment, perquè es refereix a Elx, a la història que un, en part, ha viscut. No obstant això, entenc que Begoña San Miguel ha estat la millor persona que ho ha pogut escriure, i també ho dic per tres motius: primer, perquè sap escriure molt bé; segon, perquè l'autora té la intel·ligència d'abstraure el que resulta transcendent eludint el que és irrellevant, i tercer, perquè és una persona aliena a la realitat il·licitana i al sector del calçat, i això li permet l'objectivitat necessària. Hem de felicitar-nos perquè Begoña San Miguel s'haja decidit a escriure aquest llibre.

En definitiva, i en síntesi, aquest és un llibre que estableix un antecedent transcendent no solament per a la ciutat d'Elx, sinó per a la bibliografia referida al desenvolupament local, al calçat, a la sociologia del treball, a la història del moviment obrer, a la història de la reestructuració del capitalisme. Són moltes coses i totes de gran calat. Però tal vegada, la possible empremta no quedarà en això, sinó que a partir d'aquest llibre s'obrin molts interrogants del treball fet i del treball per fer.

Josep Antoni YBARRA

A. MAS I MIRALLES, *La segregació de Santa Pola del terme municipal d'Elx*, Institut Municipal de Cultura d'Elx, Elx, 2001.



L'obra anomenada *La Segregació de Santa Pola del terme municipal* d'Antoni Mas i Miralles rebé el Premi d'Investigació Comarcal «Baix Vinalopó», dels Premis Ciutat d'Elx en la convocatòria de 1999. Aquest premi va ser atorgat per un jurat format per Josep-Raimon Sastre, Cristina Torres i Salvador Valero. El llibre d'A. Mas va ser presentat a la Casa de Cultura de Santa Pola amb l'assistència dels regidors de cultura d'Elx i de Santa Pola el passat mes de març. El nostre autor (Santa Pola 1959) és doctor a la Universitat d'Alacant on, avui dia, treballa com a professor titular. És autor de diversos treballs referits a Santa Pola. Com a santapoler, l'autor sempre ha estat interessat per la realitat del lloc on viu. És força curiós que a la dedicatòria el nostre autor, s'adreça a tots els que van adoptar una determinada postura en les confrontacions d'aquest procés segregatiu municipal, cosa que ens indica el caràcter tolerant i respectuós de l'autor per considerar positivament l'actitud humana de defensar els interessos personals per la seua justificació contextual.

Aquesta obra pretén analitzar amb una contextualització històrica exhaustiva i cronològica des de mitjan segle XVIII (segons l'autor és la data d'inici d'aquest procés) la història del procés de la solució dels conflictes administratius i religiosos d'Elx i Santa Pola, i les possibles conseqüències actuals d'aquesta col·lisió d'interessos, sobretot econòmics, que desembocaran en la segregació municipal de Santa Pola. El tema que tracta aquest llibre no ha sigut força estudiat pels experts, només ha aparegut esporàdicament en alguns articles del llibre de festa local. Aquest llibre no té cap intenció de provocar polèmiques ni sentiments patriòtics dels santapolers ni dels il·licitans sinó que intenta descobrir les senyes d'identitat dels santapolers i explicar les lligades relacions socioeconòmiques i culturals d'aquests dos municipis a més de desemascarar tots els prejudicis, encara existents avui dia, entre aquests dos llocs. Aquest obra, malgrat centrar-se en la segregació municipal de Santa Pola, intenta oferir-nos una perspectiva imparcial i dual (dels il·licitans i dels santapolers) dels conflictes. Aquest llibre no solament va adreçat als ciutadans d'Elx i Santa Pola per a descobrir les seues arrels comarcals sinó a futurs investigadors que desitgen analitzar la segregació de la seua localitat o respondre els interrogants plantejats per l'autor.

Abans de les dues parts de què consta aquesta obra apareix una breu presentació on l'autor ens dóna una visió general de la seua creació i ens explica quins són els estudis precedents d'aquesta obra. En la primera part de l'obra apareix una introducció on ens detalla profundament la influència d'Elx sobre les poblacions veïnes des dels segles XIV, XV fins al segle XIX amb la finalitat de poder contextualitzar històricament les actituds lògiques dels qui defensaven la segregació municipal de Santa Pola i dels qui s'hi oposaven. Després d'aquesta introducció apareixen tres capítols on cadascú remarca un possible factor de la independència de Santa Pola del municipi d'Elx. El primer capítol tracta la

vessant eclesiàstica. La possible hipòtesi que hi apareix és innovadora, ja que en cap tipus d'estudi precedent que s'havia tractat la independència municipal de Santa Pola no havia tingut en compte aquesta important perspectiva. Aquesta possible causa (la institució eclesiàstica va ser qui encetà el procés de segregació municipal de Santa Pola a mitjan segle XVIII, i després en el segle XIX l'administració civil local és qui pren la iniciativa) i les seues repercussions possibles són tractades explícitament amb tota la magnitud que mereix partint de la documentació actualment existent (per exemple, les cartes inèdites del vicari santapoler adreçades al bisbe d'Oriola). És molt important considerar aquest capítol per a entendre el següent capítol, ja que al factor eclesiàstic local s'afegeix el seu govern civil. En el segon capítol, considerant inicialment la Constitució de Cadis, ens detalla els possibles fets politicoadministratius, on els protagonistes prenen noms i cognoms, que ocorregueren a l'Estat espanyol, a Elx i a Santa Pola i que tindrien com a conseqüència la segregació municipal de Santa Pola. En aquesta vessant políticoadministrativa s'afegeix la vessant civil on l'autor destaca l'hipotètic grau d'influència de la independència administrativa del raval de Sant Joan i de Santa Pola. Aquest capítol finalitza en el segle passat on l'autor no assenyala cap tipus de referència documental important pel que fa al procés de segregació municipal de Santa Pola. Si continuem la lectura d'aquests dos darrers capítols podem comprovar com el procés de la segregació del terme il·licità que va durar des de finals del segle XVIII fins a 1946 sempre va tenir un motor principal: els interessos, possiblement econòmics (manifest des del seu origen eclesiàstic). Aquest llarg procés segregatiu inserit en un ambient contorsionista va finalitzar per la seua constància i resistència de les propostes de delimitació de termes. L'últim capítol d'aquesta primera part complementa els altres dos capítols anteriors i ens amplia la visió d'aquest procés, que es va

allargar molt més d'allò esperat. El nostre autor ens planteja quins són les possibles causes que tant Santa Pola com Elx compartisca la mateixa variant dialectal, els mateixos topònims urbanístics i algunes dates festives. Després de la lectura de la primera part i considerant les hipòtesis dels dos capítols anteriors ens condueix a la conclusió que els possibles repobladors procedents del raval de Sant Joan arriben a Santa Pola aportant tot el seu bagatge cultural (lingüístic, tradicions religioses i festives), com ara, la curiosa advocació de la Mare de Déu del Roser per part dels santapolers i la celebració de la seua festa major el dia de Sant Joan amb la romeria del cap.

En la segona part apareix un apèndix documental, documents de la cartografia i a la bibliografia detalla els arxius consultats: arxiu parroquial de la basílica de Santa Maria d'Elx, l'arxiu Històric i Municipal d'Elx, l'arxiu de l'Ajuntament de Santa Pola i l'arxiu de la Dirección General del Instituto Geográfico Nacional.

Com a conclusió, podem assenyalar que aquest llibre ens contextualitza històricament els possibles factors locals històrics, eclesiàstics (fins aleshores desconeguts) i els festiu-religiosos que pogueren provocar la independència de Santa Pola respecte del govern municipal il·licità. Així doncs, Mas intenta aproximar-nos a les senyes d'identitat dels santapolers i dels il·licitans a més d'explicar-nos detalladament les estretes relacions socioeconòmiques i culturals que existiren entre Santa Pola i Elx durant els segles XVIII i XIX amb la hipòtesi innovadora i força interessant de considerar possiblement l'aspecte religiós amb tota la seua dimensió com a primerenc en el procés d'independència municipal de Santa Pola. Malgrat que l'autor no és considerat un expert en el camp d'estudi de la història, A. Mas ens ofereix amb força destresa una obra ben documentada amb rigor científic ja que sempre parteix de les seues fonts i fuig d'afirmar cap tipus de supòsit per tal de donar major objectivitat a l'estudi i d'evitar possibles

desviacions passionals, d'aquesta manera l'autor ens dóna l'oportunitat de poder triar lliurement el factor que considerem més determinant per a la segregació municipal, alhora l'autor ens presenta un ventall d'hipotètics factors que susciten diverses hipòtesis i interrogants oberts.

Andreu J. MEDINA MARTÍ

Alfred GARCIA MAS; José Luís LEÓN NICOLÁS, et al., *Blau i verd. Itinerari mediambiental de Guardamar del Segura*, Ajuntament de Guardamar, CAM, col·lecció "Didàctica", 2001.



En la Casa de la Cultura de Guardamar, el passat mes de maig es va presentar la segona tramesa de les tres que conformen la col·lecció didàctica que la Regidoria de Cultura, en col·laboració amb la CAM, edita per donar a conèixer a propis i estranys, joves i majors, Guardamar del Segura. Aquesta segona tramesa correspon al segon itinerari, el mediambiental, que es presenta sota el títol *Blau i verd*.

Si aquesta és una col·lecció pensada i elaborada per a ser aplicada bàsicament a l'educació primària i secundària, no cap el menor dubte que aquest itinerari ambiental s'adapta perfectament a l'objectiu. Està formada per una guia didàctica per al professor, molt completa i instructiva, i una carpeta d'activitats per a l'alumnat. Les activitats presentades abracen tots els nivells educatius i totes les edats, des dels primers cur-

sos de primària fins als últims de secundària i, si més no, els de batxillerat.

La varietat d'activitats, la interdisciplinarietat de les àrees tractades i l'adequació a les diferents edats fan d'aquest itinerari un instrument vàlid i fonamental per a l'adquisició i el desenvolupament dels objectius educatius que tots els professionals del sector perseguim per a la formació de la nostra població escolar en tots els nivells.

El quadern presenta la mascota —un simpàtic esquiol—, que actuarà com a guia en totes les activitats, contarà contes i farà preguntes, donarà explicacions i demanarà respostes.

L'itinerari comença amb un conjunt de vuit activitats prèvies, que cobreixen adequadament aquest aspecte tan important de preparar i motivar l'alumnat, ja des de dins de l'aula, en allò que es tractarà durant l'eixida; segueix amb tres possibles parades al llarg del camí i acaba amb una activitat posterior. En cadascun d'aquests apartats es plantegen una sèrie d'activitats que cal fer, sense que això comporte cap necessitat de fer-les completament o seguint un ordre establert. La llibertat hi és total. És més, la quantitat d'activitats suggerides és tan gran que no hi ha temps material per a dur-les a terme completament. Per això la importància d'una bona preparació prèvia de l'itinerari.

Les tres parades proposades, a saber: la caretera de la gola, la desembocadura i el port, i la duna i la pineda es presenten plenes de coses a fer, observacions a realitzar, experiències a viure.

El mateix nom de les activitats és molt suggeridor, i col·labora en la motivació de la tasca que cal fer. Per donar-ne només alguns exemples: «Aquesta gràfica dona molt de joc», «La llegenda dels llauradors i dels pescadors», «Les dues cares del vent», «Història d'un arbre», etc.

Un element que cal valorar de manera molt significativa en tractar aquests temes ambientals

és fins a quin punt faciliten al professorat la tasca que ha de fer. Tots i totes coneixem per experiències pròpies o alienes com de perillós resulta, de vegades, implicar-nos amb el nostre alumnat en una activitat en què la nostra especialització no ens proporciona la seguretat necessària. Sempre apareix el xic o la xica amb una pregunta que ens col·loca en un clar fora de joc. I encara que després ens alegrem que el nostre alumnat tinga la imaginació, l'esperit crític i l'autoestima necessàries per a fer-la, confessem, ara que no ens sent ningú, que, en principi, el nostre ànim està prou allunyat d'aquest estat. Per això és tant d'agrair que en aquest itinerari es proporcione al professorat, no sempre especialista en medi ambient, la informació necessària i suficient perquè es plantege el propi recorregut.

Amb aquesta guia a la mà no cal ser un especialista en ciències naturals per a portar el nostre alumnat a fer aquest recorregut. Fins i tot trobarem activitats en què podrem tractar temes de llenguatge, història, geografia, matemàtiques, etc.

Cada activitat està tractada en el quadern del professor amb un esquema unificador, en el qual, a més d'enunciar-la i justificar-la, s'inclou una molt interessant informació, uns suggeriments del grau d'intervenció, el nivell de dificultat, l'agrupament de l'alumnat, el temps recomanat i els materials o recursos complementaris.

La majoria de les activitats suggereixen tres possibles espais d'execució: *A PRIORI*, en què a partir dels coneixements previs de l'alumnat es creen expectatives i conflictes creatius; *IN SITU*, en què, després d'haver realitzat les activitats marcades, segons el seu nivell de competència cognitiva, procedimental o actitudinal, l'alumnat viu l'observació, l'anàlisi, l'acció; i finalment *A POSTERIORI*, en què es reprenen en classe aquelles activitats que el professorat considere oportunes per a la reflexió, l'anàlisi i la consolidació de tot allò treballat.

El quadern acaba amb un glossari dels termes emprats i una àmplia bibliografia, en què podem trobar una major informació per a un professorat interessat o un alumnat motivat i excitat en la seua curiositat.

No queda ja més que felicitar l'equip d'autors per un treball molt ben fet, la Regidoria de Cultura de l'Excel·lentíssim Ajuntament de Guardamar i la CAM per prestar el seu suport a tan interessant i útil manera de donar a conèixer el nostre medi natural, no solament a la nostra joventut, sinó a qualsevol persona que hi estiga interessada.

Diego ROMERO TÁRREGA